

RAYMOND BOUDON: PRINCÍP A TYPY RACIONALITY V SOCIOLOGII ČINNOSTI

Raymond Boudon (1934) patrí medzi najvýznamnejšie osobnosti súčasnej francúzskej i svetovej sociológie. Orientuje sa na problematiku sociologickej metodológie a teórie. Je profesorom na parížskej Sorbonne, členom Institut de France a iných významných inštitúcií.

V prvom období svojej tvorby sa venoval výsostne metodologickým otázkam. Práce, ktoré publikoval v šesťdesiatych rokoch (neraz spolu s P.F. Lazarsfeldom), patria dnes už medzi fundamenty sociologickej metodológie. Jeho mimoriadne plodnú produkciu tu reprezentuje najmä Slovník sociálnych vied (Le vocabulaire des sciences sociales 1965), Matematická analýza sociálnych faktov (L'analyse mathématique des faits sociaux 1967), Empirická analýza kauzality (L'analyse empirique de la causalité 1966) a Metódy sociológie (Méthodes en sociologie 1969).

Obrat k všeobecnejším metodologickým otázkam naznačila jeho práca Kríza sociológie (La crise de la sociologie 1971) a neskôr veľmi zaujímavé analýzy mobilityných procesov a krízy francúzskeho univerzitného systému. V prácach z tejto oblasti (L'inégalité des chances 1973, Effets pervers et ordre social 1979, La logique du social 1979, La place du désordre 1984) rozvíja koncepciu metodologického individualizmu, ktorej je dnes popredným predstaviteľom. Táto koncepcia sa opiera o princíp, podľa ktorého každý sociálny fenomén je vždy výsledkom činností, postojov, presvedčení a pod., resp. individuálneho správania a sociálnych aktérov.

Prinášame výňatok z jeho najnovšej práce, ktorá bude publikovaná v Paríži v r.1993. Je to výňatok z kapitoly Sociológia činnosti, kde prof.Boudon podrobne analyzuje dva základné princípy svojej koncepcie sociológie činnosti: princíp metodologického individualizmu a princíp racionality. Podľa princípu racionality vysvetlenie sociálneho javu vyžaduje odhalenie zmyslu individuálneho správania, ktoré je zdrojom tohto javu. Preklad tohto výňatku sa publikuje s láskavým súhlasom autora.

V poslednom období – okrem veľkého počtu parciálnych štúdií – Raymond Boudon publikoval aj niektoré ďalšie významné knižné práce. Patria medzi ne predovšetkým Dictionnaire critique de la sociologie (1982), ktorý napísal spolu s F. Bourricaudom, L'art de se persuader (1989) a L'idéologie (1986). Väčšina z jeho prác bola

preložená do mnohých svetových jazykov. Dúfame, že uverejnený príspevok zaujme i nášho čitateľa a že mu prípadne poskytne impulz k tomu, aby sa podrobnejšie venoval štúdiu podnetných myšlienok, ktoré sú obsiahnuté v Boudonovom diele a ktoré podstatne ovplyvnili súčasnú svetovú sociológiu.

Pojem *zmyslu* činnosti alebo správania je sám osebe značne konfúzny. No v tomto kontexte je implicitne definovaný jasne a zreteľne: odhaliť *zmysel* správania sa aktérov, *pochopiť* toto správanie znamená odhaliť *dôvody*, ktoré aktéra vedú k tomu, aby robil to, čo robí.

Znamená to, že v sociológii činnosti treba individuum považovať v zásade za "racionálne"? To je delikátna otázka, ktorou sa budeme teraz zaoberať. Možno ju formulovať aj inak a pýtať sa, či fundamentálny princíp, podľa ktorého individuálne činy treba považovať za pochopiteľné, možno zosilniť a transformovať na *postulát racionality*.

Čo sa vlastne sleduje práve požiadavkou pochopiť zmysel činnosti? Pomerne vážny charakter tohto výrazu sa využíval ako argument proti akcionalistickej sociológii a mnohí autori sa pokúsili ukázať, že v rámci vedeckej sociológie pojem *chápania* nemá svoje miesto. Hovorí sa, že mu nemožno priradiť kontrolovateľné operácie, lebo obsahuje nevyhnutnú zložku subjektivity. V súhrnnej podobe tento argument prezentuje Durkheim, v rozvinutejšej filozofii súčasnej vedy napríklad Abel ([1], 177-208). Nesprávnosť tohto argumentu však možno ľahko dokázať vtedy, ak sa dovedie ad absurdum: ak by sme predpokladali, že je pravdivý, nijaké policajné vyšetrovanie by napríklad nemohlo byť objektívne: kto by dokázal, že automobilista nezrazil chodca bez predchádzajúceho úmyslu? Aby to bolo celkom jasné – neznamená to, že v praxi každé policajné vyšetrovanie prebieha efektívne, ale len to, že principiálne *môže* byť objektívne, a to aj vtedy, ak obsahuje úsudky o subjektívnych stavoch obžalovaného. Pozitivistický argument v skutočnosti zlučuje *objektívitu* a *exterioritu*, dva pojmy, ktoré sú predsa len značne rozdielne. Z toho, že duševné stavy obžalovaného nie sú samy osebe viditeľné, nevyplýva, že by ich nebolo možné rekonštruovať na základe viditeľných symptómov. Kto by neuznal, že všade tam, kde by pozitivistický argument bol validný, by celý sociálny život bol nemožný, lebo by sme mali konštantné pochybnosti o zmysle konania iného?

Typy racionality. Pojem *pochopenia* teda indikuje, že na základe rekonštrukcie možno odhaliť dôvod správania sa aktéra. Takýto dôvod, samozrejme, môže mať veľmi variabilné podoby: napr. podobu vášne alebo nejakej emócie (lásky, hnevu atď.) a je zrejmé, že správanie tohto typu zohráva veľkú úlohu v historických vysvetleniach.

No sociológia – pokiaľ ide o problémy, ktorými sa zaoberá, a o úroveň, na ktorej sa pohybuje – sa s našimi stretá len zriedka, v každom prípade oveľa zriedkavejšie než životopisec. Oveľa častejšie sa zaoberá správaním, ktoré možno vysvetliť *dobrymi dôvodmi*. Tak napr. kalvinisti z Weberovej *Protestantskej etiky* [22]

vychádzajúc zo svojho presvedčenia majú dobré dôvody skúmať úspešnosť svojho podnikania a skôr než spotrebúvať, radšej investovať svoje zisky. Američania z Weberovho článku o protestantských sektách majú dobré dôvody zisťovať, ku ktorej sekte patrí ich partner. Podobne francúzski veľkostatkári z konca 18. storočia majú – podľa Tocquevilla – dobré dôvody, aby sa uchádzali o kráľovské úrady a zriekali sa svojej pôdy; radšej sa sťahujú do miest, než aby sa správali ako anglickí *farmáři-gentleman*i.

Pochopiť správanie aktéra, to pre sociológa najčastejšie znamená pochopiť *dôvody* alebo *dobré dôvody* tohto správania (tento rozdiel, ktorý vysvetlíme neskôr, ponechávame zatiaľ bokom). V tomto a len v tomto zmysle možno povedať, že sociológia alebo prinajmenšom sociológia činnosti má tendenciu pripísať sociálnemu aktérovi postulát *racionality*. To však neznačí, že za racionálneho považuje *človeka*. Nezaobrá sa človekom, ale len *sociálnym aktérom*. Inými slovami, postulát racionality je metodologický princíp, nie ontologické tvrdenie. Takýto pojem racionality je teda širší než vo filozofii alebo klasickej ekonómii. Na spresnenie možno povedať, že sociológia považuje správanie za racionálne vždy vtedy, keď preň môže poskytnúť vysvetlenie formulované nasledujúcim spôsobom: "Skutočnosť, že aktér X sa správa spôsobom Y, je *pochopiteľná*: v danej situácii mal *dobré dôvody* na to, aby urobil Y".

Toto kritérium, ktoré možno kvalifikovať ako sémantické, umožňuje naznačiť hranicu medzi racionalitou v uvedenom význame a iracionalitou. Nemožno napr. povedať: "Matka mala *dobré dôvody* udrieť dieťa, lebo bola nahnevaná." Takéto tvrdenie už na prvý pohľad pôsobí dojmom absurdnosti. Naopak však možno povedať: "Matka nemala *nijaký dôvod* udrieť dieťa, *no* bola nahnevaná": jej správanie bolo síce *pochopiteľné*, no nie *racionálne*. Rovnako nepovieme: "Terorista mal dobré dôvody zavraždiť svoju obeť, lebo bol presvedčený, že ...", ale: "Terorista nemal dôvody zavraždiť svoju obeť, ale bol presvedčený, že ...". Bez pohoršenia však naopak povieme: "Kalvinisti mali dobré dôvody znovu investovať svoje zisky, lebo boli presvedčení, že ...".

Predtým, než sa budeme venovať dôležitým problémom, ktoré vyplývajú z definície pojmu racionality, treba len pripomenúť, že filozof vedy K. Popper ([16], 142-150) preň navrhuje definíciu ešte širšiu. Pripúšťa, že čin možno považovať za racionálny vždy, keď aktér má preň dôvody, nech už sú akékoľvek. Takže podľa Poppera by bol terorista z nášho príkladu racionálny. Z tohto ťažko prijateľného dôsledku vyplýva, že je nevyhnutné – tak, ako to naznačujú predchádzajúce príklady – pridržať sa limitovanejšej definície.

Táto krátka analýza umožňuje dospieť k rozlíšeniu troch typov definícií pojmu racionality. Podľa prvej, ktorú možno charakterizovať ako *úzku*, správanie je racionálne vtedy, keď sa opiera o objektívne zdôvodnené dôvody: napríklad predtým, než prejdem cez ulicu, obzriem sa napravo i naľavo, lebo v prípade, ak by som to neurobil, riskujem, že ma *skutočne* niečo môže zraziť. Ako druhý extrém Popper navrhuje definíciu, ktorú možno nazvať *širokou*: racionálne je každé správanie, ktoré sa zakladá na dôvodoch, nech už je ich povaha akákoľvek. Napokon, zdá sa, že

možno – tak, ako to implicitne naznačujú klasickí sociológovia činnosti – navrhnúť definíciu *intermediárnu*: racionálne je každé správanie, pre ktoré možno poskytnúť vysvetlenie v podobe "X mal dobré dôvody urobiť Y, lebo ...", a to bez rizika námietok i vlastného pocitu chybné vyslovenej formulácie.

Ako uvidíme ďalej v súvislosti s diskusiou o pojme subjektívnej racionality, prvá definícia vedie k tomu, že za iracionálne sa považuje správanie, ktoré by podľa väčšiny ľudí bolo rozumné. Široká definícia, ktorú navrhuje Popper, má inverzný nedostatok: ako racionálne podľa nej vyznieva aj fanatické alebo davové správanie. Intermediárna definícia, i keď je prijateľnejšia, má svoju nevýhodu v tom, že môže viesť k záveru, ktorý sa môže zdať zavádzajúci, t.j. k záveru, že ak pojem racionality možno definovať sémanticky, nemožno ho už definovať formálne. Spočíva v tom, že také tvrdenie, akým je "X mal dobré dôvody vykonať Y, lebo veril, že Z ...", môže mať zmysel, no môže byť i bez zmyslu. A tak, kým v prvom prípade Y je racionálne, v druhom je iracionálne. Z toho vyplýva, že nejaké presvedčenie môže, no nemusí byť prijaté ako dôvod, a to v závislosti na jeho *povahe*. O tom, že tvrdenie "X mal dobré dôvody urobiť Y, lebo veril, že Z ..." má zmysel, možno hovoriť len vtedy, ak ho možno doplniť jedným z nasledujúcich (tiež zmysluplných) tvrdení: "lebo Z bolo pravdivé", "lebo Z bolo pravdepodobné", "lebo Z bolo prijateľné", všeobecnejšie "lebo X mal dobré dôvody veriť Z, lebo ..." atď.

Mohlo by sa zdať nepohodlné, že pojem nemožno definovať formálne a že musí - tak ako tu - spočívať na sémantických kritériách. Skutočne, mnohí, a to nie nevýznamní filozofi od Kanta [10] až po Wittgensteina [25] alebo Rylea [17] zdôrazňovali, že snaha spojiť niektoré pojmy s takouto definíciou je veľmi často naivná. S využitím jedného z takýchto tajomných obrazov Kant hovorí tým, čo sa usilujú určiť kritériá pravdy, že mu pripomínajú dvoch bláznov, z ktorých jeden sa snaží dojsť capa, zatiaľ čo druhý pod ním pridáva kanvu.

Je možné, že tu ide o "racionalitu" ako o "pravdu" a že nemožno k týmto nevyhnutným pojmom priradiť formálnu definíciu.

Ak akceptujeme túto sémantickú definíciu racionality, ktorú využíva – skôr implicitne než explicitne – sociológia činnosti, lepšie dokážeme pochopiť, že Weber – a chcem to povedať bez toho, aby som pociťoval potrebu ospravedlňovať sa tým – celkom prirodzene používa výraz ako "axiologická racionalita" (*Wertrationalität*). Mnohí komentátori, ako napr. Lukes, boli týmto výrazom pohoršení. Osvojili si totiž *úzkú* definíciu pojmu racionality. V takom prípade je naozaj ťažké akceptovať, aby sa hovorilo o axiologickej racionalite. Je to preto, lebo ak dôvody aktéra musia byť objektívne, nemôžu mať podobu hodnotových súdov.¹ Naopak, pojem *Wertrationalität* sa prestáva javiť ako protirečivý, ak sa spája s prijateľnými výpoveďami typu "X mal dobré dôvody urobiť Y, lebo veril normatívnemu tvrdeniu Z, a mal dobré dôvody veriť Z, lebo ...".

¹ Lukes preberá Humeovo stanovisko, podľa ktorého hodnotový súd nemôže byť objektívny. Túto prevzatú myšlienku však nemožno zohľadňovať viac, než si zaslúži. Je totiž mnoho hodnotových súdov, ktoré sa vzťahujú k faktuálnym výpoveďiam.

V okamihu, keď sa zbavíme myšlienky, podľa ktorej každý seriózny pojem musí mať formálnu definíciu, možno prednosti sémantickej teórie racionality vidieť oveľa lepšie. Po prvé, umožňuje vyhnúť sa excesom širokej i úzkej definície. Po druhé, umožňuje rozlíšiť rozličné typy racionality. Weber [23] silne pociťoval nevyhnutnosť takejto typológie a identifikoval štyri hlavné formy činností: racionálne činnosti v zmysle teleologickom, racionálne činnosti v zmysle axiologickom, činnosti tradicionalistické a činnosti afektívne. No nie je isté, či rozlíšenie medzi racionalitou *teleologickou* (*Zweckrationalität*) a *axiologickou* (*Wertrationalität*) vyčerpáva všetky typy racionality.

Sémantická definícia pojmu racionality (racionálne je každé správanie Y, o ktorom možno povedať "X mal dobré dôvody urobiť Y, lebo ...") dovoľuje utvoriť bohatšiu sústavu typov racionality, a to na základe povahy zdôvodnení, ktoré nasledujú za spojku "lebo". Tak možno dostať:

1. ...lebo Y zodpovedalo záujmom (alebo preferenciám) X;
2. ...lebo Y bolo najlepším prostriedkom na to, aby X dosiahol určený cieľ;
3. ...lebo Y vyplývalo z normatívneho princípu Z, ktorému X veril a mal dobré dôvody veriť;
4. ...lebo X vždy robil Y a nemal nijaký dôvod spochybníť takúto prax;
5. ...dobré dôvody jej dôverovať; atď.

Tieto i ďalšie prípady, ktoré by bolo možné utvoriť po rozšírení predchádzajúceho zoznamu, sa vyskytujú bežne nielen v sociológii, ale aj v spontánnych vysvetleniach správania v každodennom živote, ktoré pozorujeme. Na druhej strane zodpovedajú základným rozdielom, i keď slová, ktorými sú opísané, nie sú celkom ustálené. V prvom prípade možno hovoriť o racionalite *utilitárnej*. Druhý možno považovať za implicitnú definíciu pojmu *teleologickej* racionality (*Zweckrationalität* u Webera). Tretí svojím spôsobom implicitne definuje racionalitu *axiologickú* (*Wertrationalität* u Webera). Vo štvrtom možno hovoriť o *tradicionalistickej* racionalite. Z tohto prípadu vyplýva, že niektoré z činností, ktoré sú inšpirované tradíciou, možno považovať za racionálne. Sú to tie, ktorým možno priradiť prijateľné vysvetlenie v podobe "X mal dobré dôvody robiť Y, lebo to vždy robil a nemal nijaký dôvod spochybníť túto prax". Iné však sú iracionálne; platí to vtedy, keď treba povedať "X nemal dôvody urobiť Y, ale v duchu tradície ...". Piaty prípad implicitne definuje to, čo by bolo možné nazvať *kognitívnou* racionalitou.

Táto typológia súčasne umožňuje obhájiť jednu spornú myšlienku, ktorú zastával predovšetkým Parsons [14]. Sociológia je naozaj vymedzená istým rozkolom s utilitaristickým myslením. Kým utilitaristi majú tendenciu vysvetľovať každé správanie záujmom sociálnych aktérov, sociológovia zrejme "objavili", že sociálny aktér sa riadi aj podľa noriem a hodnôt. Proti tomu možno použiť historický argument: všetci utilitaristi, Adamom Smithom začínajúc, veľmi dobre vedeli, čo sociológovia "objavili". No najmä, ako to dobre povedal Simmel [19], tak, ako je nelegitímne vysvetľovať všetko správanie na základe záujmu, rovnako je nemožné vysvetľovať mnohé správanie bez zreteľa na túto kategóriu. Ako to jasne vyplýva z náčrtu vyššie uvedenej typológie, racionalita utilitárneho typu je jednou z foriem racionality, ktorú sociológ musí brať do úvahy. V žiadnom prípade však nemožno de-

finovať sociológiu rozkolom s utilitarizmom. No zároveň platí, že sociológia v porovnaní napríklad s ekonómiou musí narábať s bohatšou paletou typov racionality.

Na tomto mieste možno uviesť poslednú prednosť sémantickej definície v porovnaní s rozličnými klasickými definíciami pojmu racionality. Dovoľuje totiž riešiť ťažkosti, ktoré vyplývajú z toho, že spravidla sa hovorí nielen o racionalite *činností* alebo *správaní*, ale aj o racionalite *presvedčení*. Odpoveď na tento problém často spočíva v tvrdení – napr. Jarvie a Agassi ([9], 55-75) –, že slovo "racionalita" má vo dvoch kontextoch rozličné významy. No to je len málo uspokojivé, najmä ak sa dá tomu vyhnúť poukázaním na to, že homonýmia sa nezakladá na istej synonymii. Vyššie navrhovaná definícia sa vyhýba týmto ťažkostiam, lebo dobré dôvody aktérov sa tu chápu tak, že môžu alebo nemusia zahŕňať presvedčenia.

Objektívna a subjektívna racionalita. O objektívnej racionalite možno hovoriť vtedy, keď aktér využíva – z hľadiska stavu poznania – objektívne najlepšie prostriedky, aby dosiahol cieľ. Takou je činnosť inžiniera, ktorý konštruuje most a ktorý využíva najlepšiu kombináciu materiálov, techník, procedúr použiteľných na vytvorenie diela čo najspoľahlivejšieho, čo najlepšie prispôbeného krajine a potrebám a súčasne čo najmenej nákladného. Takýto typ činností Pareto nazýval "logickými". Často sa vo vzťahu k nim hovorí o činnostiach "racionálnych". Slovo racionálny sa tu používa v úzkom zmysle, o ktorom sme už hovorili.

V trochu širšom zmysle možno pojem racionality ešte definovať so zreteľom na pojmy maximalizácie alebo optimalizácie, ktoré sú implicitne obsiahnuté v predchádzajúcej definícii, no s rozšírením o podstatný odtienok: s vedomím, že takáto optimalizácia je jednoduchou vedúcou myšlienkou a že prakticky je ťažké, ba často až nemožné čo i len aproximatívne určiť najlepší prostriedok na dosiahnutie cieľa alebo jasne určiť "najambicióznejší" cieľ, ktorý si možno stanoviť pri prostriedkoch, ktorými disponujeme. V takomto prípade sa namiesto toho, čo je "najlepšie", bude hľadať to, čo je "najmenej zlé", teda "obhájiteľné" riešenie, ktoré nebude treba "oľutovať", za ktoré sa nebude treba "hanbiť", ktoré možno jedným slovom označiť za "uspokojivé".

H. Simon [20] ako prvý obrátil pozornosť spoločenských vedcov, predovšetkým ekonómov a sociológov organizácie, na to, že v praxi sami ekonomickí aktéri (napr. vedúci podnikov) často nehľadajú nedosiahnuteľnú dokonalosť vo výbere prostriedkov, ale rozvážne, "uspokojivé" riešenie (z toho vyplýva jeho dôraz na pojem *satisficing*). Iní autori zasa zdôraznili, že schéma prostriedky-ciele je vo väčšine prípadov príliš zjednodušená; váhajúci aktér väčšinou postupuje takto: prijíma síce prvé opatrenie na redukciu neurčitosti, v ktorej sa nachádza, no tak, aby v istej časovej perspektíve mohol zvoliť aj inú cestu atď. Vo vzťahu k týmto typom činností a analytických schém Braybrooke a Lindblom [4] hovorili o "gradualizme" (*inkrementalizme*). Takúto podobu má veľmi často napr. diplomatická činnosť. U ďalších autorov sa možno stretnúť zasa s dôrazom na skutočnosť, že ak sa aktér nachádza v situácii, ktorá od neho vyžaduje komplexné rozhodovanie, môže sa apóriu Buridanovho osla vyhnúť tak, že sa oprie o *tieňové motivácie* (*shadow moti-*

vations) alebo polo-vedomým spôsobom bude prostriedky považovať za ciele, lebo tieto sa mu nezdarujú byť jasné.

Pojmy ako *satisficing* alebo *gradualizmus* i analytické schémy činnosti, ktoré rozvinuli najmä sociológovia organizácie a riadenia – napr. Crozier a Friedberg [6], opisujú sociálnu činnosť realistickejšie než schémy, ktoré spočívajú na úzkej koncepcii racionality. Faktom je, že diplomat ani šéf podniku sa neradia vo svojej činnosti takou jednoduchou logikou ako inžinier. Tieto okolnosti racionálnej teórie činnosti vysvetľuje všeobecne známa hypotéza: v *praxi* aktér spravidla nemôže mať prístup ku všetkým *informáciám*, ktoré by potreboval na to, aby sa správal racionálne v úzkom slova zmysle.

V súvislosti so súborom týchto schém možno hovoriť o *objektívnej* racionalite. Pritom je zrejmé, že niektoré z nich sú rigidnejšie než iné. Pri prvých sa predpokladá, že aktér disponuje všetkými užitočnými informáciami, kým pri druhých ich nemá k dispozícii, no môže využiť prijateľný kompromis.

Treba z toho vyvodit', že ak by bola nedostupná informácia k dispozícii alebo ľahko dostupná, sociálna činnosť by vždy bola logickou činnosťou v Paretovom zmysle, t.j. racionálnou činnosťou v *úzkom* zmysle? Takýto záver by bol nepochybne unáhlený, lebo sú prípady, keď informácia vôbec neexistuje. Je to napr. vtedy, keď sa aktér k niečomu nemôže odhodlať bez istej predstavy neurčenej budúcnosti, keď sa podľa "svojho vedomia a svedomia" musí rozhodnúť na základe normatívnych princípov, ktoré nemôže vždy odvodiť zo skutočnosti, alebo keď sa nachádza vo viacznačnej situácii, ktorá môže byť interpretovaná rôznymi spôsobmi.

Subjektívna racionalita. Pre sociológa, ktorý chce *pochopiť* sociálnu činnosť, sú preto schémy spočívajúce len na deficite informácií sociálneho aktéra často nedostačujúce, a to aj napriek ich pružnosti. Táto nedostatočnosť vyplýva z toho, že neberú do úvahy podstatný fakt: pri pokuse o odpoveď na komplexné situácie, ktoré sme naznačili vyššie, sociálny aktér priebežne mobilizuje všetky druhy *apriórnych* činiteľov (deklaratívneho, normatívneho atď. typu), čo mu dovoľuje, aby našiel zmysel situácie, v ktorej sa nachádza, stanovil si ciele a vybral prostriedky. K tomu sa pripája skutočnosť, že v mnohých prípadoch sa rozlíšenie prostriedky-ciele stráca. Napísanie knihy môže byť napr. prostriedkom na získanie vplyvu alebo úspechu, no môže to byť i aktivita, ktorá spôsobuje potešenie. V súvislosti s tými prípadmi, ktoré sa vymykajú rámcu objektívnej racionality, možno spolu s H. Simonom [21] hovoriť o *subjektívnej* racionalite.

Pojem subjektívnej racionality možno ilustrovať jednoduchým a inštruktívnym príkladom, ktorý H. Simon [21] prevzal z experimentálnej kognitívnej psychológie: experimentátor žiada subjekt, aby predpovedal výsledky typu "orol alebo hlava" pri hádzaní nepravidelnej mince s tým, že pravdepodobnosť hodenia hlavy nie je jedna ku dvom ako u bežnej mince, ale štyri ku piatim. Objektívne najlepšou stratégiou pre subjekt by teda bolo pri všetkých hodoch predpovedať hlavu. V takomto prípade by mal pri každom hode štvorpätinovú šancu vyhrať. No takáto stratégia sa využíva zriedka a subjekty si vyberajú vo všeobecnosti predikciu hlavy náhodným

spôsobom štyrikrát z piatich. Táto stratégia je *objektívne* zlá, lebo subjekt tak nemá pri každom hode šancu štyri ku piatim, ale oveľa menej: presne 68 ku 100. *Subjektívne* je však táto odpoveď prirodzená a racionálna: subjekty majú skutočne najlepšie dôvody voliť stratégiu imitácie, t.j. utvoriť sériu riadenú tými istými pravidlami ako séria, ktorej vystihnúť sa od nich požaduje. Pri tom využívajú isté *a priori*, ktoré je reprezentované síce jednoduchým, rozumným a za mnohých okolností náležitým, no v tomto prípade neúčinným princípom.

Tento príklad umožňuje zdôrazniť dva dôležité body. Po prvé, sám aktér – veľmi často bez toho, aby si to naozaj uvedomoval – mobilizuje rozličné *a priori*, ktoré môžu byť účinné za istých okolností, no za iných to už tak nie je. Po druhé, ak to aj ústi do zlého "riešenia", to ešte nevyhnutne neznamená, že aktéra treba považovať za iracionálneho. Správanie subjektov, ktoré spomína Simon, možno zaradiť do analytického typu: "Mali dobré dôvody vybrať si toto riešenie, lebo ...". Na druhej strane, prinajmenej za bizarnú by sme považovali reakciu: "nemali nijaký dôvod zvoliť si toto riešenie, no ...".

Pojmom *subjektívnej racionality* sa celkom vzďaľujeme od predstavy činnosti ako optimálneho alebo jednoducho uspokojivého výberu medzi možnými riešeniami. Tu sa aktér rozhoduje na základe jedného alebo viacerých *princípov*, ktoré sa mu zdajú byť vhodné pre daný problém.

V jednotlivých prípadoch môžu *apriórne* činitele, ktoré sú mobilizované v činnosti, nadobúdať rozličné formy. Príklady v tomto zmysle by bolo možné uvádzať donekonečna. Predpokladajme napríklad, že aktéri A a B vstupujú do interakcie a že A pozná B len málo. Na začiatku interakcie A zrejme bude mať tendenciu interpretovať reakcie B na základe svojej vlastnej psychológie tak, aby redukoval mieru svojej neistoty. Pri interpretácii správania B bude v takomto prípade využívať akúsi mriežku, o ktorej s istotou nevie, či ju aplikuje na správny objekt. Rovnako si možno predstaviť politika, ktorý sa má rozhodnúť v takej komplexnej situácii, kde je celkom utopické presne anticipovať možné dôsledky toho či onoho rozhodnutia. Zrejme sa bude usilovať evokovať minulé situácie, ktoré sa mu zdajú byť obdobné, a poučiť sa z predchádzajúcich chýb. Práve v tomto zmysle preto May mohol napísať, že Roosevelt v r.1945 všetky svoje rozhodnutia volil z jedného principiálneho hľadiska: aby neopakoval chyby, ktorých sa dopustil Wilson v r.1918.

Pri deskripcii týchto príkladov možno v súlade so Simonom [21] využiť pojem *subjektívnej racionality*, hoci zrejme jasnejšie by bolo hovoriť o racionalite *kognitívnej*. Dôležité však je to, že činnosť sa môže opierať o rozličné (pozitívne, ako aj normatívne) *apriórne* činitele variabilnej povahy, ktoré môžu mať status princípov i deskriptívnych tvrdení. I keď tieto *a priori* aktér často využíva nekritickým spôsobom, to ešte neznamená, že jeho správanie je iracionálne. Tieto činitele sa považujú za prirodzené a v praxi sú to často vhodné upravené nástroje. Pravdou je, že vo všeobecnosti sa upozorňuje na to, aby sa neopakovali vlastné chyby, no tento prístup k nim tiež môže viesť.

Pojem *kognitívnej racionality* umožňuje doplniť Weberovu typológiu o podstatný prvok. Všetky príklady, ktoré sme práve uviedli, charakterizuje skutočnosť, že

ich možno vysvetliť podľa nasledovnej výpovede: "X mal dobré dôvody urobiť Y, lebo Y vyplývalo z teórie Z; táto teória je síce kritizovateľná, no X mal dobré dôvody jej dôverovať". Rovnako dobre to možno aplikovať tak v prípade Roosewelta, ako aj v prípade Simonových morčiat. Weberovský pojem *axiologickej racionality* je definovaný obdobne ako súbor výpovedí: "X mal dobré dôvody urobiť Y, lebo Y vyplývalo z *normatívnej* teórie Z; i keď túto teóriu ...".

Napokon, vidíme, prečo je výraz *dobré dôvody* nepostrádateľný: dovoľuje vyznačiť prípady, keď sa aktér – bez toho, aby bol až natoľko nerozumný – opiera o dôvody, pri ktorých si nie je istý, či sú objektívne zdôvodnené.

Iracionalita. Treba sa vrátiť k myšlienke, ktorá bola naznačená vyššie. Pojmy kognitívnej a axiologickej racionality pripravujú o miesto *útku* definíciu pojmu racionality a vedú k pojmu, ktorý je nepochybne širší než u Pareta alebo v klasickej ekonómii. Treba vari len pripomenúť, že "logické činnosti" v Paretovom zmysle nie sú ničím iným než racionálnymi činnosťami v útkom zmysle. Napriek tomu je potrebné vyhnúť sa záveru, podľa ktorého tu navrhovaná definícia neponecháva nijaké miesto pre iracionalitu. Videli sme prečo: mnohé správanie nemožno prirodzene opísať s využitím výrazu: "X mal dobré dôvody urobiť Y, lebo ...". Takéto správanie by sme inak mohli považovať za iracionálne.

Sémantický rozdiel medzi správaním, ktoré možno prirodzene vysvetliť výrazom "X mal dobré dôvody urobiť Y, lebo ...", a správaním, ktoré sa skôr vysvetľuje výpoveďou "X nemal dôvody urobiť Y, no ...", má evidentne *psychologický* charakter. V prvom prípade aktér ovláda svoje správanie, kým v druhom – naopak – vystupuje ako jeho nedokonalý vládca podliehajúci psychickým silám, ktoré sa mu vymkli spod kontroly. Z tohto rozdielu nijako nevyplýva, že by správanie často nemohlo byť zmesou racionálnych a iracionálnych prvkov – veď podľa známeho Humeovho výroku "rozum je služobníkom vášní". Treba uznať, že dokonca aj činy, ktoré sú zdanlivo najpodriadenejšie "rozumu", môžu mať svoj pôvod vo vášňach. Tak napríklad mnohých autorov filozofických (vedeckých) teórií inšpiroval k ich tvorbe neprekonateľný pocit nepriateľstva k opozičným teóriám.

Sociológ sa však musí principiálne mať na pozore pred teóriami, ktoré ponechávajú príliš veľký priestor pre iracionálnu interpretáciu správania. Už sme ukázali, že v mnohých prípadoch sú tieto iracionálne interpretácie výsledkom *projekcie*: keď pozorujeme správanie subjektu, ktorý poznáme len málo, máme tendenciu nedostatok informácií nahrádzať tým, že mu pripisujeme črty vlastné nám samým a nášmu prostrediu. Výhodou je, že takáto projekcia nám poskytne interpretáciu pozorovaného správania, ale je to interpretácia, ktorá veľmi často býva mylná. Vysokú mieru pôrodnosti, ktorú možno zaznamenať vo väčšine krajín tretieho sveta, západní pozorovatelia často vysvetľujú ako výraz iracionálneho správania: tým, že miestni obyvatelia sú "zaostalí", že sa "pasívne" podriaďujú stáročným tradíciám atď. V skutočnosti si pozorovateľ takýto dojem iracionality utvára na základe projekcie: keďže je členom spoločnosti, v ktorej sú početné rodiny často veľmi biedne, implicitne sa domnieva, že to tak je všade. No v mnohých prípadoch, najmä v chu-

dobných krajinách, práve početná rodina naopak uľahčuje život všetkých svojich členov tým, že im poskytuje takú podporu a istotu, akú im redukovaná rodina poskytnúť nemôže. Vo väčšine krajín tzv. tretieho sveta rodinná solidarita plní funkcie, ktoré u nás prináležia sociálnej starostlivosti.

Takéto prípady projekcie možno často pozorovať v sociálnych vedách, hoci jedným z ich prvotných cieľov je v skutočnosti orientácia na odstraňovanie predsudkov "zdravého rozumu". A tak pri pokuse o vysvetlenie "odporu" k inovácii napr. u roľníka, ktorý odmieta nové osivo, alebo u spotrebiteľa, ktorý sa zdráha kúpiť si nový tovar, sa neraz evokujú akési temné sily, vďaka ktorým sa aktér podrobuje tradíciám a ktoré mu zabraňujú vidieť jeho skutočný záujem. Takéto temné sily sa však neraz odievajú do vedeckých termínov. Napr. Lévy-Bruhl [12] pri pokuse o vysvetlenie magických zvykov ako prvý navrhol, aby sa v nich videlo manifestovanie domnelej "primitívnej mentality". Tento pojem bezpochyby poskytuje isté vysvetlenie magických zvyklostí, no je to vysvetlenie čisto verbálne. Lévy-Bruhl ho napokon skoro celkom opustil vo svojej práci *Carnets* (1949), hoci práve ona výrazne prispela k sláve tohto pojmu. Fundovanejší teoretici, ako napr. Durkheim [8] a najmä Weber [23], upozorňujú, že mágia poskytuje takú interpretáciu sveta, ktorá z hľadiska spoločnosti alebo sociálnych prostredí, kde je vedecké poznanie neznáme, neobsahuje nič iracionálneho. No prvým impulzom západného pozorovateľa, ktorý je impregnovaný vedeckým myslením, je chápať magické praktiky ako niečo cudzie a iracionálne.

Takéto efekty projekcie sa však netýkajú len prípadov, v ktorých sa pozorovateľ zaoberá exotickými spoločnosťami. Nuž a tak E. Chinoy ([5], 453-459), zaoberajúci sa sociológiou práce, nechápe, že robotníci môžu byť *skutočne* spokojní so svojimi materiálnymi výhodami, a ako univerzitný profesor má dobré dôvody považovať ich za smiešne (porovnaj [26]). Takúto spokojnosť interpretuje ako preffikanosť, ktorú si robotníci vypestovali v hĺbinách svojho podvedomia na to, aby mohli prijať neakceptovateľnú situáciu. Podobne istí sociológovia vzdelania alebo kultúry nie sú schopní si predstaviť, že by bolo možné nezaujímať sa o kultúru alebo o získanie školského diplomu. Navyše, žiadajú, aby tí, čo týmito záujmami tak pohŕdajú, boli vedení akousi neviditeľnou sociálnou cenzúrou alebo autoritou, ktorá by im naznačila, že sa musia držať preferencií školského systému.

Iracionálne interpretácie správania sa iných často – či už z nedostatku informácií alebo z nedostatku dôvtipu, prípadne v dôsledku *sociocentrizmu*, o ktorom hovorí Piaget [15] – vyplývajú z toho, že nie sme schopní odhaliť dôvody, ktoré toto správanie inšpirujú a ktoré je často ťažké identifikovať. Tieto nebezpečenstvá sú dnes o to hrozivejšie, že kombinácia vplyvu Nietzscheho, Freuda a Marxa [13] (osobitne na prvých stránkach *Nemeckej ideológie*) prispela k zlegitímneniu iracionálnych interpretácií správania: eliminovať obskúrne sily zodpovedné za isté správanie by znamenalo dôkaz modernizmu a súčasne i správneho pochopenia psychológie uvedených autorov. Odvolávanie sa na týchto veľikánov môže síce príležitostne slúžiť ako užitočný zdroj inšpirácie, no súčasne môže viesť k vysvetleniam, ktoré sú zároveň ľahké, ale aj plané a falošné, zbavené zmyslu a priamo opovrhu-

júce sociálnymi aktérmi. Takéto vysvetlenia však môžu byť považované aj za akési objavy, lebo vyvolávajú dojem "hĺbky" a odvolávajú sa na vplyvné teórie.

Takéto posuny môže ešte zosilňovať dodatočný mechanizmus, ktorý – ako sa to stáva veľmi často – spočíva v tom, že pozorovateľ spolu so svojím publikom má vo vzťahu k pozorovanému rovnaké *apriórne* predstavy. Tým sa vysvetľuje, že správanie "primitívov" sa veľmi dlho interpretovalo ako iracionálne: preto, lebo 1. v dôsledku "kultúrnej dištancie", ktorá oddeľuje pozorovateľa od pozorovaného, je toto správanie skutočne veľmi ťažko pochopiteľné, a 2. pozorovateľ si môže ľahko osvojiť všeobecne známu iracionálnu interpretáciu správania "primitíva".

Táto diskusia dovoľuje pochopiť význam dôležitého momentu vyššie uvedenej metódy, ktorý tak zdôrazňoval Weber [24] a neskôr nezávisle na ňom aj filozof vedy K. Popper ([16], 142-150). Možno ho vyjadriť takto: Weber i Popper hovoria, že i keď je rovnako absurdné deklarovať človeka za racionálneho ako deklarovať ho za iracionálneho, sociológ – podobne ako ekonóm, politológ alebo demograf – získava výhodu vtedy, ak považuje *sociálneho aktéra* za *racionálneho*. Preto treba vychádzať z princípu, podľa ktorého sociálny aktér má vždy dobré dôvody robiť to, čo robí, a s využitím všetkých dostupných prostriedkov usilovať o odhalenie týchto dôvodov. Len v prípade, ak sa zdá byť nemožné pripísať isté dôvody dajakému správaniu, môže sa cítiť oprávnení navrhnúť preň iracionálnu interpretáciu. Popper tento princíp označuje ako *nulovú* hypotézu. Opiera sa o skutočnosť, že iracionálne vysvetlenia sú často zároveň lákavé, ľahké a veľmi pôsobivé, a to aj vtedy, keď sú falšné. Ich vplyv možno prirovnať k úspechu, ktorý zaznamenali dnes už definitívne zabudnuté iracionalistické teórie, akými boli napr. teórie Le Bona [11] alebo raného Lévy-Bruhla [12].

Vo všeobecnosti možno povedať, že jedným z najťažších problémov, s ktorými zápasí sociológia, je kvalita a validita výpovedí slúžiacich na vysvetlenie správania sa aktérov. Nie je totiž ťažké považovať za iracionálne správanie, ktoré v skutočnosti je racionálne, alebo zmýliť sa v type racionality a v tomto zmysle zameniť napr. utilitaristickú racionalitu s axiologickou alebo naopak. Takéto omyly nepoškodujú len poznanie, ale môžu vyvolať aj následky, ktoré sú pochybné z praktického hľadiska. Ukazujú to početné nezdary, ku ktorým dospeli politici na základe chybných analýz správania sa aktérov. Veľa príkladov takýchto diagnostických omylov v oblasti rozvojovej politiky, boja proti nerovnosti a chudobe, narkománii alebo zločinnosti možno nájsť v prácach Ph. Bénétóna [2], P. Bergera [3], M. Cussona [7], S. Siebera [18] a ďalších.

Z francúzskeho originálu *La sociologie de l'action* preložil Juraj Schenk

LITERATÚRA

- [1] ABEL, T.: The Operation called "Verstehen". In: Albert, H. (vyd.): Theorie und Realität. Tübingen, Mohr 1964.
- [2] BÉNÉTON, Ph.: Le fléau du bien. Paríž, Laffont 1983.
- [3] BERGER, P.: Pyramids of Sacrifice, Political Ethics and Social Change. New York, Basic Books 1974.

- [4] BRAYBROOK, D. - LINDBLOM, C.E.: A Strategy of Decision. Policy Evaluation as a Social Process. New York, Free Press 1963.
- [5] CHINOY, E.: The Tradition of Opportunity and the Aspirations of Automobile Workers. In: American Journal of Sociology, LVII, 5, 1952.
- [6] CROZIER, M. - FRIEDBERG, E.: L'acteur et le système. Les contraintes de l'action collective. Paríž, Le Seuil 1977.
- [7] CUSSON, M.: Le contrôle social du crime. Paríž, PUF 1983.
- [8] DURKHEIM, E.: Les formes élémentaires de la vie religieuse. Paríž, PUF 1912.
- [9] JARVIE, I.C. - AGASSI, J.: The Problem of the Rationality of Magic. In: British Journal of Sociology, roč.XVIII. 1967, č.1.
- [10] KANT, I.: Kritik der reinen Vernunft. Berlín, G.Reimer 1787.
- [11] Le Bon, G.: Psychologie des foules. Paríž, Retz 1895.
- [12] LÉVY-BRUHL, L.: La mentalité primitive. Paríž, PUF 1922.
- [13] MARX, K.: Die deutsche Ideologie. Viedeň, Verlag für Literatur und Politik 1846.
- [14] PARSONS, T.: The Structure of Social Action. Glencoe, The Free Press 1937.
- [15] PIAGET, J.: Etudes sociologiques. Genève, Droz 1955.
- [16] POPPER, K.: La rationalité et le statut de principe de rationalité. In: Claasen, E.M. (vyd.): Les fondements philosophiques des systèmes économiques. Paríž, Payot 1967.
- [17] RYLE, G.: The Concept of Mind. London, Hutchinson 1949.
- [18] SIEBER, S.: Fatal Remedies, the Ironies of Social Intervention. New York-Londýn, Plenum 1981.
- [19] SIMMEL, G.: Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Mníchov, Dunker-Humbolt 1892.
- [20] SIMON, H.: The Models of Man. New York, Wiley 1957.
- [21] SIMON, H.: Models of Bounded Rationality: Economic Analysis and Public Policy. Cambridge, The MIT Press 1982.
- [22] WEBER, M.: Die protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus. Tübingen, Mohr 1920.
- [23] WEBER, M.: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen, Mohr 1922.
- [24] WEBER, M.: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen, Mohr 1922
- [25] WITTGENSTEIN, L.: Philosophischen Untersuchungen. New York, The Macmillan Co. 1945.
- [26] BOUDON, R.: La logique du social. Paríž, Hachette 1983.